

MAGYAR NYELVŐR

136. ÉVF.

*

2012. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Retorika és pragmatika: az implikátúra fogalmának klasszikus gyökerei*

1. Bevezetés

A kiváló nyelvfilozófus, H. Paul Grice (1913–1988) implikátúraelméletének méltatói ki szokták emelni, hogy Grice volt az első tudós, aki vizsgálatnak vetette alá az olyan megnyilatkozásokat, amelyekkel a beszélő mást vagy többet szándékozik közölni, mint amit azok mondatként önmagukban jelentenek (Chierchia–McConnell-Ginet 1990: 188, Davis 1998: 5, 2005, Horn 1999: 391, 2004: 3). Hogy mit értsünk szisztematikus vizsgálaton, arról persze lehet vitatkozni, de a tudománytörténeti előzményeket mindenképpen illik számba venni. Azt már az ókori retorika feltárta, hogy az érvelés során a szónokok gyakran alkalmaznak rejtett premisszákat (sőt Arisztotelész például kifejezetten ajánlja is nekik), és hogy a kimondott szavak időnként a szokásostól eltérő jelentésben szerepelnek, nem beszélve az olyan szándékokról, gondolatokról, amelyeket a megszólaló valamiért nem a legegyszerűbb, legdirektebb formában akar kifejezésre juttatni. Grice vagy nem tartotta fontosnak a retorikával való párhuzamok kibontását, vagy ezek egyszerűen elkerülték a figyelmét. Az utóbbira gyanakodhatunk abból a teljesen megalapozatlan kijelentéséből – amelybe a munkásságának legjavát összegyűjtő, több mint húsz év után nemrég magyarul is megjelent *Studies in the Way of Words* visszatekintő utószavában botlunk –, hogy „[a]z igazi monológok mentesek a beszélő implikációitól” (1989/2011: 324). Márpedig a retorika jellemzően monologikus szövegekkel foglalkozik, míg ő az „összehangolt társalgási cselekvésekkel” (uo.).

Mivel a Grice inspirálta pragmatikai szakirodalom máig sem látszik pótolni a hiányt (két filozófus, Dascal és Gross [1999], akikhez itt csatlakozom, részben igen), ezt a dolgot az implikátúra antikvitásból örökölt rokonfogalmainak: az enthümémának, a trópusnak és a gondolatalakzatnak szentelem a feltételezett rokonság mibenlétét kutatva. Előljáróban áttekintem, hogyan látják a pragmatika művelői szakterületük retorikához való viszonyát, majd röviden bemutatom az implikátúra grice-i értelmezését. A témafölvetés aktualitását az adja, hogy nemcsak Grice tanulmánykötetének fordítása jelent meg nálunk a közelmúltban, hanem két hiánypótló kézikönyv is elkészült: a Szathmári István vezette Stíluskutató

* Készült a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával.

csoport *Alakzatlexikonja* (Szathmári 2008; a továbbiakban: *AL*) és a *Retorikai lexikon* (Adamik 2010; a továbbiakban: *RL*), amelynek munkálataiban – számos felismeréssel gazdagodva – nekem is szerencsém volt részt venni. Mindkét kézikönyv szócikkeire sűrűn fogok hivatkozni.

2. Elképzelések a retorika és a pragmatika viszonyáról

Általános meghatározásként elfogadhatjuk, hogy a retorika a hatásos, egyszersmind erkölcsös nyilvános beszéd (és nyilvánosságra szánt írás) tudománya, a pragmatika pedig azt vizsgálja, hogyan használják az emberek a nyelvet céljaik elérésére különböző kontextusokban, illetőleg hogyan értelmezik egymás megnyilatkozásait. Leech (1983) szerint nincs semmi akadálya a retorikai megközelítés alkalmazásának a pragmatikában, hiszen a hatásosság (hatékonyság) a mindennapi társalgásra is érvényes szempont. A kommunikáció célorientált problémamegoldó tevékenység: a beszélőnek végig kell gondolnia, milyen kifejezési forma szolgálja leginkább céljai elérését, a hallgatónak pedig rá kell jönnie, mit szeretne a partner megértetni vele. A megnyilatkozások „pragmatikai ereje” (pragmatic force) a beszédaktus-elméletől átvett illokúciós erő és a „retorikai erő” (rhetorical force) együttese, ez utóbbi a különböző retorikainak mondott elvek betartásából vagy be nem tartásából származó jelentéstöbblet. A „személyközi retorika” társalgási elvek és alájuk rendelt maximák készlete. Egyik pillére a grice-i együttműködési alapelv és annak mennyiségi, minőségi, viszony- és módmaximái, másik pillére a Leech bevezette udvariassági alapelv és az ahhoz tartozó maximák (tapintat, nagylelkűség, jóváhagyás, szerénység, egyetértés, rokonszenv). További tényezői a fatikus maxima (tartsuk szóval a partnert, ne legyen kínos hallgatás), az irónia-, az ugratás-, az érdekesség- és a Pollyanna-elv („Kerüld a kellemetlen témákat!”). Ezeket az elveket és maximákat a társalgók rugalmasan kezelik az egyezkedő megértés során; gyakori, hogy versengenek egymással (pl. kérjek vagy utasítsak?), de akár feloldhatatlan konfliktus is adódhat közöttük (pl. „kegyes hazugság”). Társadalmi szabályozó, egymást kiegyensúlyozó szerepet töltenek be, biztosítva az interakció zavartalan menetét a nemritkán ellentmondó illokúciós és társas célok összehangolása révén. A személyközi retorikához képest csak futólag említett szövegretorika alapelvei a feldolgozhatóság, a világosság, a gazdaságosság és a kifejezhetőség (Leech 1983: 15–7, 131–51; magyarul: Nemesi 2009: 65–72).

Nemcsak Leech, hanem még sok más szerző foglalkozik az irónia, a túlzás és mindenekelőtt a metafora, a metonímia pragmatikai funkciójával. Tudományos közhely, hogy ezek a társalgásban éppúgy jelen vannak, mint a szónoki beszédekben és az irodalmi alkotásokban. A kutatás egyik iránya az interpretáció modellezése: hogyan értjük meg a figuratív nyelvet, mi a szerepe (sőt van-e kihagyhatatlan szerepe) a folyamatban a szó szerinti vagy a konvencionális jelentésnek, miként ismerjük fel a trópusokat, és találjuk meg szándékolt jelentésüket, egyáltalán miben áll a szándékolt jelentésük stb. A másik, elhanyagoltabb irány a produkcióé: a gyakoriság, az együttes előfordulás (pl. túlzó metaforák, ironikus litotészek) és a használat céljainak, motívumainak tanulmányozása tartozik ide

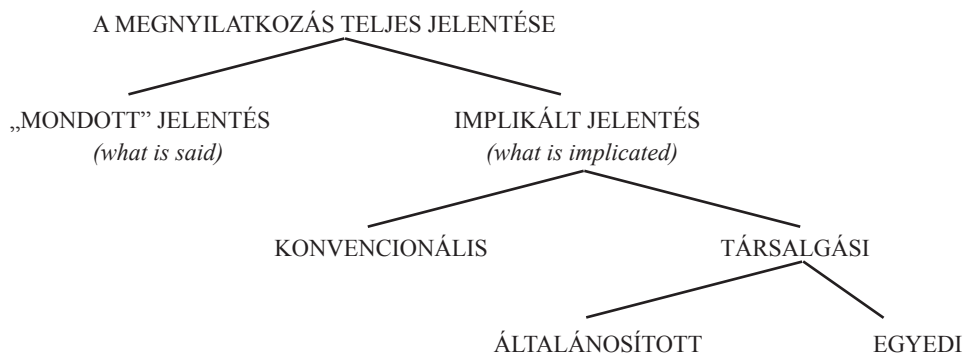
(l. bővebben: Nemesi 2009). Különösen a kognitív iskolák, például a relevanciaelmélet képviselői (Sperber–Wilson 1990/2006, Reboul–Moeschler 1998/2000: 195–217, Song 1998) hajlamosak élesen szembeállítani saját felfogásukat a retorikáéval, mint azt a Lakoff–Johnsoni (1980) metaforaelmélet is teszi (vö. Kövecses 2002/2005: 13–7), azt állítva például, hogy a klasszikus retorikára épülő nyelvészeti hagyomány szerint világosan elválaszthatók egymástól a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentések, ezért nem ugyanúgy interpretáljuk őket, vagy hogy a szó szerinti parafrázis ekvivalens a figuratív jelentéssel. Sperber és Wilson (1990/2006: 337) a retorika két és félezer éves történetét úgy „foglalja össze”, hogy a tanárok nyolcvan nemzedéke lényegében ugyanazt az anyagot adta tovább a diákok nyolcvan nemzedékének, más szóval az intézményi siker nem járt együtt intellektuális elmélyüléssel. Ebből számukra nem az következik, hogy az ókori retorika alaptézisei többé-kevésbé időtállóan bizonyultak, hanem az, hogy az általa rendszerezett jelenségeket saját elméleti keretükben újra kell értelmezni. Az újraértelmezés lényege a retorika tropológiára való leszűkítése, majd a trópus fogalmának dekonstrukciója: megkísérlik a metaforáról és az iróniáról kimutatni, hogy kevesebb közük van egymáshoz, mint előbbinek az úgynevezett közelítő vagy „laza” (pl. 11:58-kor: „Dél van”), utóbbinak pedig az úgynevezett visszhangoztatott megnyilatkozásokhoz (pl. mások szavainak szó szerinti idézéséhez, a függő beszédhez, a szállóigékhez, az intertextuális utalásokhoz). Ha a trópus össze nem tartozó jelenségek gyűjtőfogalma, jobb megszabadulni tőle – ami annyit tesz, hogy a retorikának nem marad kutatandó és oktatandó tárgya (i. m. 350; a relevanciaelmélet érvelésének kritikája magyarul: Nemesi 2009: 87–100).

Nem mindenki ért azonban egyet a retorika „megszüntetésével” még a kognitív paradigmán belül sem. A bevezetésben említett Dascal és Gross (1999) úgy „házasítaná össze” a Grice-i pragmatikát az arisztotelészi retorikával, hogy valamennyi közönségreakciót (beleértve a fölkelteztetett érzelmeket, a jellemből, stílusból, sőt az elrendezésből eredő hatásokat is) következtetés eredményeként írná le. A retorikának ebből a kognitív újragondolásából szerintük mindkét tudományág nyerhet: a retorika annak felismerését, hogy nem szónoki technikák heterogén készlete, hanem mint elmélet valódi hermeneutikává fejleszthető, a pragmatika pedig kiterjesztheti magyarázatait a befolyásolásra, a stílusra, az érzelmekre és a beszélői jellemvonásokra. Grice nyitva is hagyja az ajtót a pragmatika és a retorika egyesítése előtt, de ő maga nem lépi át a küszöböt: „[m]aximáimat úgy állapítottam meg, hogy feltettem: a társalgás célja a lehető leghatékonyabb információcsere. Ez a meghatározás persze túl szűk, és ezért a sémát általánosabbá kell tennünk, hogy olyan általános célok is szerepet kaphassanak benne, mint mások viselkedésének befolyásolása vagy irányítása” (1975: 47, 1989/2011: 32).

3. Az implikátúra fogalma

Az *implikátúra* szót mint az *implikál* ige főnévi származékát Grice (1975, 1989/2011: 27–42) alkotta meg, nevet adva annak a jelenségnek, hogy a társalgók ki nem mondott gondolatokat is közölni tudnak partnereikkel az együttműködő interak-

ció során. Az *implikátúra* eredetileg az így felfogott implikálásnak a folyamatára vonatkozik, az *implikátum* kifejezés pedig ennek eredményére utalna (1975: 43–4, 1989/2011: 29). Am, mint ahogy a *megnyilatkozás* terminus esetében látjuk, a folyamat és a produktum nyelvileg összemosódik: a legtöbb szerző mára az implikátúrán jobbra az implikátumot érti (Davis 2005). Grice tehát különbséget tesz a között, amit valaki mond, és amit implikál, majd az implikátúrák két fő osztályát különíti el: a konvencionális és a nem konvencionális (vagy társalgási) implikátúrákat. A társalgási implikátúrák tovább bonthatók az általánosított és az egyedi (alkalmi) implikátúrák részosztályára. Levinson (2000: 13) ábráját kölcsönvéve mindez így szemléltethető:

A konvencionális implikátúrák esetében valamely használt szó konvencionális jelentése nemcsak ahhoz járul hozzá, amit mondunk, hanem azt is meghatározza, hogy mit implikálunk. A társalgási implikátúrák viszont a racionális viselkedés jellegzetességeivel vannak összefüggésben. Grice fogalmi meghatározása a következő: „[a]mikor valaki azt mondja (vagy úgy tesz, mintha azt mondaná), hogy p , és ezzel (ennek során, eközben) azt implikálja, hogy q , akkor társalgási implikátúrát hajtott végre, feltéve, hogy (1) feltételezhetően betartja a társalgási maximákat, de legalább az együttműködési alapelvet; (2) csak akkor tudja összhangba hozni viselkedését [...] az iménti feltevessel, ha azt is feltesszük, hogy tudatában van q -nak, vagy úgy gondolja, hogy q ; végül (3) a beszélő úgy gondolja (és a hallgatótól azt várja, hogy úgy gondolja, a beszélő úgy gondolja), hogy a hallgató képes levezetni vagy intuitíve megérteni, hogy szükség van ez utóbbi feltevésre” (1975: 49–50, 1989/2011: 34–5).

Az általánosított társalgási implikátúrák (vagy implikátumok) olyan sztereotipikus következtetések, amelyeket az események normális menetét feltételezve vonunk le. Ha azonban egy további információ cáfolja őket, akkor felülíródnak, „elpárolognak”. Két fő tulajdonságuk eszerint (1) a „default”, azaz „más híján” jelleg és (2) a megtámadhatóság, törölhetőség (l. Levinson 2000). A (2) az egyedi társalgási implikátúráknak is tulajdonsága, míg az (1) nem. Az egyedi implikátúrák megértéséhez ismerni kell az adott megnyilatkozás szélesebb kontextusát. A konvencionális implikátúrákról azt tartják, hogy leválaszthatók és nem törölhetők, ellentétben a társalgási implikátúrákkal (l. Bach 1999: 330). A leválaszthatatlanság

azt jelentené, hogy ha ugyanazt a dolgot másképpen mondjuk, a kifejezésmódtól függetlenül létrejön ugyanaz az implikátúra. Az egyedi társalgási implikátúrák közül a mód maximájához kapcsolódók természetesen szintén leválaszthatók. Nézzünk egy-egy példát Grice-tól:

- (1a) *Ő angol, tehát bátor.*
(Konvencionális implikátúra: az angolok bátrak)
- (1b) *János egy nővel találkozik ma este.*
(Általánosított társalgási implikátúra: 'az illető nő Jánosnak nem a felesége, édesanyja, nővére vagy közeli barátnője'.)
- (1c) *Józsi tegnap egy kicsit becsípett.*
(Miután a társalgó felek tudják, hogy Józsi előző nap ittasan összetörte a berendezést, az egyedi társalgási implikátúra: 'Józsi nagyon részeg volt'.)

Az elmúlt négy évtized kutatásai számos problémát hoztak felszínre az implikátúra fogalmával, fajtáival, illetőleg általában az együttműködési elvvel és a maximákkal kapcsolatban (Harnish 1976, Kiefer 1979, Koutoupis-Kitis 1982, Davis 1998, 2005, Bach 1999, 2006, Sperber–Wilson 1986/1995, Levinson 2000, Horn 2004, Borg 2009). A jelen dolgozat még csak felszínes áttekintést sem tud nyújtani ezekről a monográfiákat megtöltő okfejtésekről (bár helyenként szükség-szerűen utal egy-egy szempontra), mert más a célja, és kötik a terjedelmi korlátok, de az érdeklődők átfogó képet kaphatnak róluk a hivatkozott munkákból.

4. Az enthümémák mint implikátúrák

Aligha van alapvetőbb és egyben vitatottabb elgondolása az arisztotelészi retorikának, mint az enthümémákkal való bizonyítás. A görög *enthüméma* (vö. *en thümó* 'az elmében lévő') fogalom értelmezése az ókori szerzőknél és későbbi idézőiknél önmagában is kimagasló filológiai felkészültséget igényel (l. pl. McBurney 1936, Burnyeat 1994). Adamikot (2002: 22, 2004a: 67) szakirodalmi szemléje arra a megállapításra juttatja, hogy „az enthüméma retorikai szillogizmus, amely a logikai szillogizmustól két lényeges pontban különbözik: *a*) formailag hiányos, elliptikus: egyik vagy mindkét premisszája el van hallgatva, nincs kifejezve, ezért csonka szillogizmusnak nevezik; *b*) premisszái nem biztosak, hanem csak valószínűek, ezért a konklúzió is csak valószínűség alapján bizonyít” (vö. Walton 2001: 97–9).² A legfontosabb Arisztotelész-szöveghelyek: „[a]z enthüméma valószínű tételekből és jelekből való következtetés” (*Első analitika*, 70a); „a szillogizmus egyik fajtája” (*Rétorika*, 1355a); „[m]indenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (1356b);

² Egy másik, az enthümémával gyakran együtt emlegetett retorikai fogalom az *epikheiréma*, amelynél „nem egyetlen hiányos szillogizmussal állunk szemben, mert az enthüméma volna, hanem több, egymással összefüggő, egymást bizonyító szillogizmus elliptikus alakjával” (Bencze 2002: 32).

„[a]z enthümémának kevés állításból kell állnia [...], mert ha valamelyik közülük ismeretes, nem kell megemlíteni, a hallgató maga hozzáteszi” (1357a); „[a]z enthümémának két fajtája van. Az egyik a bizonyító [...]; a másik a cáfoló” (1396b); „[m]ivel lehetséges egyrészt igazi szillogizmus, másrészt nem igazi, hanem látszatszillogizmus, szükségszerűen kell lennie egyrészt igazi enthümémának, másrészt nem igazi, hanem látszatenthümémának, hiszen az enthüméma egyfajta szillogizmus” (1401a); „[a]z enthümémákat négy forrásból merítjük; ez a négy: a valószínű, a példa, a szükségszerű jel és a jel” (1402b).

Ha Adamik jól foglalja össze az enthüméma lényegét, keresve sem találhatnánk frappánsabb példát rá, mint éppen Grice-tól a konvencionális implikatúrát illusztráló *Ő angol, tehát bátor*-t (1a). Koutoupis-Kitis (1982: 21–3) vette észre talán először a megnyilatkozás enthüematikus formáját. Szerinte a kimondatlanul hagyott premissza az, hogy *Minden angol bátor* (vö. van Eemeren–Grootendorst 1984: 132–49). Ezt az univerzális általánosítást, amely egy ily módon rekonstruált deduktív szillogizmus nagyobb premisszája lenne, Walton (2008: 364) nem tartja helyénvalónak, mert túlzás, ilyet senki sem gondolna. Inkább *Az angolok általában hajlamosak bátran viselkedni* beillesztése életszerű, amely tükrözi az enthüméma premisszáinak és konklúzióinak valószínűségi jellegét, hiszen megtámadható (vannak kivételek, azaz olyan angolok, akikből hiányzik a bátorság). Igazat adva Waltonnak, Grice példája egyaránt felmutatja az enthüméma Adamik által rögzített *a)* és *b)* jellemzőjét. A kérdés ezek után az, hogy minden konvencionális implikatúra enthüméma-e, vagy még radikálisabban: vajon minden implikatúra (a társalgási is) enthüméma? És fordítva: minden enthüméma implikatúrát feltételez? Vagyis a klasszikus retorika és a pragmatika e két emblematis fogalma tulajdonképpen megfeleltethető egymásnak?

A válasz azért nem egyszerű az iménti fölvetésekre, mert az enthüméma definíciója elég homályos. Érthető tehát Aczél Petra (2004a: 323; 2004b: 76) óvatossága, amikor azt írja: „[a]z enthüméma hiányzó állítása pragmatikai szempontból hasonlít a társalgási implikatúrára” (pl. abban, hogy kontradikció nélkül törölhető, vö. Dascal–Gross 1999: 119; a „társalgási” jelző a föntiek alapján fölösleges). A *RL* „pragmatika” szócikkében az indoklást mellőzve úgy foglaltam állást – „közeli rokonoknak” nevezve az implikatúrát és az enthümémát –, hogy „míg az utóbbiban (legalább) az egyik premissza van rejtve, addig az előbbiben a sugallt konklúzióra kell következtetnünk explicit és implicit premisszákból a társalgási maximák valamelyikének megsértését felismerve” (Adamik 2010: 960; l. még: Nemesi 2008: 55). Ez a kevésbé óvatos kijelentés azonban, tegyük máris nyilvánvalóvá, szűkíti mindkét terminus használatát úgy, hogy azt bizonyára sok kutató nem fogadná el. Erénye, hogy kölcsönösen átjárhatóvá teszi a klasszikus retorikát és a pragmatikát egy lényeges ponton azzal, hogy szétválasztja az enthüméma és az implikatúra fogalmát (az enthüméma nem implikatúra, ahogyan az implikatúra sem enthüméma), beemelve mindkettőt a másik diszciplínába. Ugyanakkor egyrészt az következik belőle, hogy a konvencionális „implikatúrák” igazából nem implikatúrák³ (vagy legalábbis Grice példája nem az), hanem enthümémák, másrészt

³ Bach (1999) szintén vitatja a konvencionális implikatúra státusát Grice elméletében. *A tehát* (pl. *Ő angol, tehát bátor*), a *de* (pl. *Ő angol, de nem szereti a teniszt*) vagy a *mégis* (pl. *Ő angol, mégis beszél idegen nyelveket*)

Adamik *a*) kritériumát fogadja el az enthüméma definitív jegyeként. Így azok, akik azt vallják, hogy a *b*) kritérium a meghatározó, az *a*) csupán tipikus, de nem kötelező (pl. McBurney 1936; l. még az *AL* „entiméma” szócikkének utolsó bekezdését: Szathmári 2008: 197), illetőleg akik az *a*) kritériumot kiegészíté-
nék azzal, hogy nemcsak a premissza vagy premisszák hagyhatók el az enthü-
mémában, hanem a konklúzió is (pl. Walton 2001, 2008), elutasítanak *RL*-beli
álláspontomat. A pragmatikával foglalkozók fölvetetik, ki kell-e zárni az impli-
katúra fogalmából az implicit premisszákra való következtetést, ha a konklú-
zió explicit, valamint a retorikusokkal együtt azt is firtathatják, hogy az emberi
gondolkodás „logikája” élesen megkülönbözteti-e az implicit premisszákat és
az implicit konklúziókat. E téren további alapos, a jelen dolgozat keretein
jócskán túlmutató vizsgálódások szükségesek. Ami viszont itt is kimondható,
hogy nem alkalmazva a fönti szűkítést az enthüméma és az implikátúra fogalmi-
lag többé-kevésbé fedni fogja egymást, sőt elég tágan értelmezve mindkettőt azon
sem lepődhetünk meg, ha kiderül: voltaképpen ugyanarról a jelenségről beszé-
lünk, csak a retorika a bizonyításra koncentrál, a pragmatika pedig a mindennapi
társalgásra.

Feltűnő, hogy mind a neo- (pl. Levinson 2000), mind a poszt-grice-i (pl. Sperber–Wilson 1986/1995) pragmatika – Grice-szal együtt – tartózkodik az enthüméma fogalmának használatától.⁴ Pedig egyik is, másik is úgy tekint az elme következtetőképességére, mint amely premisszákból konklúziókat tud levonni, pótol-
ván a nyelvhasználat természetes információs hézagait. Sperber és Wilson (i. m.),
a relevanciaelmélet megalapozói kifogásolják, hogy a társalgási implikátúrák le-
vezetésének szabályai Grice-nál nem explicitek; homályban marad, miképpen tör-
ténik a premisszák kiválasztása, honnan származnak ezek a premisszák, és mi
teszi lehetővé, hogy egy adott ponton leállhasson a következtetési folyamat, eljutva
a megnyilatkozás legrelevánsabbnak ítélt interpretációjához (Reboul–Moeschler
1998/2000: 73, 95).⁵ Szerintük a következtetési műveletsor deduktív: az ember
a deduktív logika törvényeit könnyebben alkalmazza, mivel ezen alapul intellektu-
sunk. A deduktív okoskodás biztosítja, hogy igaz premisszák esetén igaz konklú-
ziót, hamis premisszák esetén pedig hamis konklúziót kapjunk. Sperber és Wilson
tehát nem számol azzal, hogy olykor esetleg maga a következtetési séma nem
igazságmegőrző (pl. induktív, abduktív), és emiatt igaz premisszákból is előáll-
hat hamis konklúzió (Levinson 2000: 42–63, Nemesi 2008: 55–63). A társalgási
implikátúrák félreértésekre adhatnak okot (l. a megtámadhatóság, törölhetőség tu-
lajdonságát): kikövetkeztethetünk egészen mást valakinek a megnyilatkozásából,
mint amit közölni szándékol. Ez a deduktív szillogizmusoknál (modus ponens,

kötőszók szerinte olyan „megőrző” operátorként működnek, amelyek a mondott jelentést gazdagítják egy pro-
pozícióval (mi azt mondanánk, az enthüméma elhallgatott premisszájával), mégpedig úgy, hogy megőrzik az
eredeti proposíciót. Vagyis a jelenség a szemantikához (*what is said*) tartozik (vö. Zvolenszky 2011: 353–9),
nem a pragmatikához (*what is implicated*). Egy mondat tudniillik – érvel Bach – egynél több proposíciót is
magába sűrítet.

⁴ Egy jellemző idézet: „We will distinguish two kinds of implicatures: *implicated premises* and *implicated
conclusions*” (Sperber–Wilson 1986/1995: 195).

⁵ Az enthümémát tárgyaló argumentációs elméleteknek is ez az egyik legfőbb kihívása (l. pl. Walton
2001, 2008).

modus tollens stb.) nem történhet meg. A relevanciaelmélet azzal magyarázza az implikátúra félreértését, hogy a hallgató nem ugyanazokat a premisszákat vette figyelembe, mint amelyekre a beszélő épített.

Hogy mik alkotják a nyelvi következtetések premisszáit, arról Sperber és Wilson kétségek nélkül világosabban fogalmaz, mint Grice: (1) a megnyilatkozás nyelvi alapinterpretációja (ha tetszik, konvencionális jelentése), amelyet ők „logikai formának” neveznek, automatikusan hozzárendelődik a hallott vagy olvasott szó-sorhoz mint a nyelv szabályainak megfelelően szerkesztett mondatához; (2) a nyelvi alapinterpretáció hozzárendelése során aktívvá vált fogalmakon keresztül elérhető enciklopédikus feltevés-halmaz (hagyományosabb terminológiájával: világtudás); (3) a szituációból nyert, közvetlenül észlelt információk; valamint (4) a megelőző megnyilatkozások ugyanilyen elvű interpretációjából szerzett, még aktív feltevések (1986/1995: 137–42). A logikai formán kívüli három forrás együtt alkotja az egyén „kognitív környezetét”: ez „mindannak összessége, amit az egyén tud és tudhat, azon információk összessége, amihez hozzájut, illetve hozzájuthat egy adott pillanatban” (Reboul–Moeschler 1998/2000: 85). A kognitív környezet hatalmas ismerethalmaz lehet; a megnyilatkozás kontextusa ennek csupán kicsiny része. De hogyan válogatódnak ki – tehető fel a kérdés – a kontextust alkotó premisszák az egyén kognitív környezetéből? Az elmélet válasza a relevanciakeresés: mivel minden kommunikatív megnyilatkozásról okkal vélelmezhető, hogy relevánsnak szánták, a hallgató megpróbálja felépíteni azt a kontextust, amely ezt a várakozást igazolja. Azok az információk kerülnek be a kontextusba, amelyeknek a legnagyobb az esélyük rá, hogy hozzájárulnak a megnyilatkozás relevánsságának alátámasztásához. A társalgási implikátúra, amelyet egy megnyilatkozásból kikövetkeztethetünk, akkor és annyira lesz releváns, amikor és amennyire nagy a kontextuális hatása, illetőleg kicsi az a műveleti erőfeszítés, amely a levezetéséhez szükséges. Ezt a kognitív „haszonelvet” Sperber és Wilson evolúciós törvényszerűségként mutatja be. Kontextuális hatás háromféleképpen keletkezhet: (1) vadonatúj információt nyerünk; (2) megerősödik egy korábban is meglévő feltevésünk, amelynek az igazoltsági értéke alacsonyabb volt (például sejtettük, de nem voltunk biztosak benne); (3) kontradikciót old fel a feltevés, amelyet a hallott megnyilatkozásból kikövetkeztetünk (a korábbi kontradikció hamisnak bizonyult tagját elvetjük). A műveleti erőfeszítés pedig az a mentális munka, amelyet a megnyilatkozás interpretációja igényel. Ezért van, hogy nem mindjárt a legbonyolultabb implikátúrát következtetjük ki egy hallott megnyilatkozásból: túl nagy műveleti erőfeszítést venne ugyanis igénybe, amelyet nem kompenzál rendkívüli kontextuális hatás. Mivel a kontextust megnyilatkozásról megnyilatkozásra konstruáljuk, az nem előre meghatározott, hanem dinamikus természetű.

A monotonitás a logikában azt jelenti, hogy ha a premisszák halmazához új elemet adunk, az nem érvényteleníti az eredeti premisszahalmazból következő konklúziókat. Mivel az implikátúrák törölhetők, Levinson (2000) szerint eléggé valószínűtlen, hogy deduktív következtetéssel (monoton logikával) fejtenénk meg őket, mint ahogy ezt a relevanciaelmélet sugallja. Inkább az a valószínű, hogy a dedukció viszonylag kis szerepet játszik az emberi gondolkodásban. Meg kell ezért először is vizsgálni – mondja Levinson – a nem monoton szillogizmusok

jellemzőit, mennyire alkalmasak az implikátúrák levezetése mögött álló gondolkodási folyamat modellezésére. Egész monográfiáját az addig meglehetősen elhanyagolt általánosított társalgási implikátúráknak szenteli, amelyek megértése – szillogizmusok helyett – szerinte három, a grice-i maximákból képzett heurisztikán alapul:

1. heurisztika: „Ami nincs kimondva, azt úgy kell venni, hogy nincs.”

(2a) *Néhány fiú eljött.* → 'Nem minden fiú jött el.'

(2b) *János próbálkozott a csúcs megdöntésével.* → 'Nem sikerült neki.'

Ez a heurisztika Grice első mennyiségi maximájára megy vissza. Lényege, hogy azt várjuk a partnertől, ne tegyen olyan állítást, amely információs szempontból gyengébb annál, mint amit a világtudása alapján mondhatna.

2. heurisztika: „Ami egyszerűen van kifejezve, azt sztereotipikusan kell elképzelni.”

(3a) *Mária elfordította a kapcsolót, és a motor beindult.* → 'A kapcsoló elfordításától indult be a motor; Mária azért fordította el a kapcsolót, hogy a motor beinduljon.'

(3b) *János és Mária vettek egy zongorát.* → 'Együtt vették, nem külön-külön.'

Ez a heurisztika Grice második mennyiségi maximájából ered. Lényege, hogy azt várjuk a partnertől, ne legyen a szükségesnél informatívabb.⁶

3. heurisztika: „Ami a normálistól eltérően (jelölt módon) van kifejezve, az nem sztereotipikus szituációra utal.”

(4a) *Cortés Montezuma halálát okozta.* → 'Nem megölve őt, hanem közvetett úton.'

(4b) *János bejött, és a férfit elnevette magát.* → 'Valaki más nevetett, nem János.'

Ez a heurisztika Grice első és harmadik módmaximájából vezethető le. Lényege, hogy azt várjuk a partnertől, kerülje a homályos fogalmazást és a fölösleges bőbeszédűséget.

Levinson fő tézise tehát az, hogy az emberi gondolkodásba beépültek az előbb felsorolt heurisztikák, amelyek lehetővé teszik az általánosított társalgási implikátúrák szinte azonnali kikövetkeztetését. A megértés nemcsak szillogisztikus

⁶ A párhuzam kedvéért említtem meg, hogy Jackson és Jacobs (1980) a két mennyiségi maxima kölcsönhatásának rendeli alá az enthümémát, amely szerintük a címzett kérdéseihez és kifogásaihoz illesztett optimálisan informatív érv az egyetértésre törekvő argumentatív társalgásban.

sémákra támaszkodik, hanem kognitív heurisztikákra is. Mivel nincs szillogizmus, természetesen enthümémákról sem beszélhetünk a (2a)–(4b) esetében (kivéve talán a [3a]-t, amelynek rejtett premisszája, hogy a kapcsoló elfordítása beindítja a motort). A *RL*-ből idézett összevetés így az enthümémákra és az alkalmi társalgási implikatúrákra (nem a társalgási implikatúrákra általában) értendő – hacsak további alapos indokkal ki nem zárjuk a társalgási implikatúra fogalmából az úgynevezett általánosított társalgási implikatúrákat.

Láthatjuk, hogy mind az enthüméma, mind az implikatúra fogalma túl képlekeny ahhoz, hogy viszonyukat könnyen tisztázni lehessen. Ezért amit állítok, az pusztán annyi, hogy (1) a konvencionális implikatúra grice-i példája enthüméma, (2) az alkalmi társalgási implikatúrák és az enthümémák közös tulajdonsága a szillogisztikus szerkezet, (3) ez a szillogizmus hiányos, implicit elemét/elemeit ki kell egészíteni, és (4) premisszáik, konklúziójuk nem feltétlenül biztos (logikai-lag igaz), hanem inkább valószínű, emiatt törölhető, megtámadható.

5. A trópusok mint implikatúrák

A stílus ékítményeit, a trópusokat és az alakzatokat a retorika görög mesterei fedezték föl, és a római szónoklattanírók rendszerezték az utókor számára. Arisztotelésznek már árnyalt mondanivalója van a metaforáról a *Rétorika* 3. könyvében (Bencze 1996: 269–71, Adamik 1998: 53–73, Leezenberg 2001: 31–43). Cornificius nem hívja ugyan még nevükön⁷ a trópusokat, de jó érzékkel elkülöníti őket a szóalakzatok csoportján belül, mondván: „bennük a szavak eltérnek köznapri jelentésüktől, és bizonyos bájjal más értelemben szerepelnek a beszédben” (4.31.42). Tíz ilyen speciális szóalakzatot említ: *neologizmus* (nominatio), *névcsere* (pronominatio), *metonímia* (denominatio), *körülírás* (circumitio), *hiperbaton* (transgressio), *hiperbola* (superlatio), *szinekdoché* (intellectio), *képzavar* (abusio), *metafora* (translatio), *allegória* (permutatio). Mintegy 200 évvel később Quintilianusnál „[a] szókép valamely szónak vagy kifejezésnek saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele”.⁸ Úgy látja, se vége, se hossza a vitának, amelyet a grammatikusok egyfelől egymással, másfelől a filozófusokkal folytatnak arról, hányfélék a trópusok: mennyi a számuk, mi a meghatározásuk, és hogyan érdemes osztályozni őket (a Kr. u. 1. század 90-es éveiben járunk!). A maga részéről nem kíván bekapcsolódni ezekbe a „csatározásokba” – meggyőződése, hogy a szónok nem sokat okulna belőle –, csak „a legszükségesebb” trópus- és alakzatfajtaikat szándékozik tárgyalni. Gyakorlatilag azonban továbbfejleszti azt az aprólékos nyelvi elemzésmódot, amely a retorikai hagyomány sajátja, és amelyet többek között Gérard Genette, a francia strukturalista irodalomkritika egyik vezéralakja híres Fontanier-előszavában „elnevezési mániája” miatt bírál, miköz-

⁷ Cicero *Brutus* című dialógusában (Kr. e. 46) bukkan föl először a görög *troposz* (τρόπος) főnév ’szókép’ jelentésben, a ma ismert legkorábbi tanulmányt pedig az alexandriai Trüphón írta a trópusokról (*Peri tropón*) a Kr. e. 1. század második felében (Adamik 2005: 25–6, 2010: 1140–1).

⁸ „Tropos est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio” (*Institutio oratoria*, 8.6.1).

ben őszinte csodálattal adózik a „taxonomikus intelligencia” fontanier-i mes-terműve előtt (Fontanier 1968: 13). Összesen 13 trópust, 26 gondolatalakzatot és 28 szóalakzatot találunk Quintilianusnál (8.6.–9.3.). Tőle ered az a Heinrich Lausberg (1973²/1998) 20. századi szintézisében is változatlan kategorizálási elv, hogy a trópusok és a figurák vagy egyes szavakban (*in verbis singulis*) nyilvánulnak meg, vagy szókapcsolatokban (*in verbis coniunctis*). Kis túlzással egyébként azt lehet mondani, ahány jelentős szerző, lényegében annyiféle felosztás létezik Cornificiustól Fontanier-ig.⁹ Ha Lausbergre (i. m. 552–98. §) hagyatkozunk, 9 trópust (*in verbis singulis*) kell említenünk: a metaforát (*bedőlt lakáshitelek* – ’fizetésképtelenség miatt nem törlesztett lakáshitelek’), a metonímiát (*Moszkva kész megállapodni...* – ’a szovjet/országi kormány kész megállapodni...’), a szinekdochét (*jó lélek* – ’jó ember’), az emfázist (*Légy férfi!* – ’Légy határozott!’), a hiperbolát (*végtelenül türelmes* – ’nagyon türelmes’), az antonomáziát (*az ezer tó országa* – ’Finnország’), az iróniát (*Szép kis meglepetés...* – ’kellemetlen meglepetés’), a litotészt (*Nem ügyetlen* – ’nagyon ügyes’) és a perifrázist (*a világot jelentő deszkák* – ’a színpad’).¹⁰ A szinekdoché, az emfázis, a hiperbola és az irónia – az allegóriával kiegészülve – egyúttal immutációs gondolatalakzat (893–910. §), az oximoron pedig speciális antiteton (807. §; l. alább, a 6. pontban).

Az alakzatokkal és a trópusokkal az ókori retorika az elokúció tanának keretében, a díszítés (ornátus) címszava alatt foglalkozott. Innen ered, hogy az alakzatok „díszek”, a beszéd „ékszerei”, amelyek révén változatosabbá, szebbé, hatásosabbá lehet tenni az előadást. Legegyszerűbb meghatározásuk szerint valamilyen átalakító eljárás eredményei a megszokott nyelvi formákhoz képest. A négy művelet, amellyel létrehozhatók, a *hozzátoldás* (adjekció), az *elhagyás* (detrakció), a *sorrendcsere* (transzmutáció) és a *helyettesítés* (immutáció). A csoportosítási kísérletek később is egyrészt ezeket a műveleteket vették alapul, másrészt a nyelvi szintek szerinti bontásban hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatokat különítettek el (Bencze 1996, Adamik 2004b, 2005, 2010: 33–44, Szathmári 2008: 23–62). Nincs azonban olyan osztályozás, amelynek ne lenne buktatója. Ennek oka egyrészt a műveletek közötti átjárhatóság, variabilitás, másrészt a nyelvi szintek főnti modelljének következetlensége: a hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatok sora – mutat rá Tolcsvai Nagy (2003: 219) – nem homológ sor. A gondolat nem nyelvi jelenség, ezért maga is értelmezésre szorul, a hang pedig nem azonos jellegű tényezője a nyelvnek, mint a szó és a mondat. A klasszifikációk többségében összekeverednek a strukturális (formai), jelentéstani, pszichológiai és ismeretelméleti szempontok.

A szóképek (vagy nyelvi képek, l. Kemény 2002) és az alakzatok viszonyát nem sikerült az évszázadok során egységesíteni. Háromféle értelmezéssel találkozunk: (1) az alakzatok és a trópusok szinonimák; (2) a kettőt, amennyire lehet, gondosan el kell határolni egymástól: az alakzatok nem trópusok, a trópusok nem alakzatok; (3) az alakzat szélesebb kategória, a trópusok ennek (precízen körül-

⁹ Szemléletes egybevetését találjuk ezek közül többnek Bencze (1996: 248–68) tanulmányában, a magyar nyelvű adaptációkat pedig Vihg Árpádnál (1981: 186–203) tekinthetjük át.

¹⁰ Fogalommeghatározás és további példák: Szabó G.–Szörényi 1988/1997, Szathmári 2008, Adamik 2010.

írandó) részzhalmazát képezik. Elterjedtnek mindig is a (2) és a (3) felfogás számított. Régi vita, hogy trópus és alakzat eltérés, „rendellenesség” vagy „szabályszerűség” a nyelvben (l. Kemény 2002: 55–80). A négy fő trópusnak a metaforát, a metonimiát, a szinekdochét és az iróniát (vagy a szinesztéziát) szokták tekinteni. Ma a kognitív nyelvészet és a pragmatika a gondolkodásban, illetőleg a hétköznapi nyelvhasználatban betöltött szerepüket kutatja (Kövecses 2002/2005, Nemesi 2009).

A nem konvencionális jelentésű trópusokat Grice (1975, 1989/2011) egyedi társalgási implikaturaként értelmezi (l. Nemesi 2006: 35–7, 2009: 55–65).¹¹ Az irónia, a metafora (és így nyilván a külön nem említett metonímia, szinekdoché), a hiperbola és a hiperbola ellentétéként felfogott, litotésszel rokon meiózis (‘kicsinyítés, kisebbités’) a minőség, míg a tautológia – amelyet a klasszikus retorika adjekciós szolecizmusnak tart (Lausberg 1973²/1998: 502. §) – a mennyiség első maximájának kihasználására vezethető vissza (1975: 52–3, 1989/2011: 37–8). A *Logika és társalgás* folytatása, a *További megjegyzések a társalgás és a logika viszonyáról* (1989/2011: 43–57) annyiban finomítja az irónia fogalmát, hogy rámutat a mindig vele járó negatív (kritikus, lekicsinylő, megvető, nemritkán ellenséges) érzelmi, értékelő, attitűdkifejező szándéokra.¹² Kérdés azonban, hogyan ismerjük fel ezt a bizonyos érzelmi-értékelő viszonyulást vagy attitűdöt, más szóval: mi alapján tudjuk megkülönböztetni az iróniát a metaforától, a túlzástól és a meióizistól, valamint az utóbbiakat egymástól (hiszen mind a négy trópus a minőség első maximájának megsértésével magyarázzák). Azt kell mondanunk, hogy a minőségi maxima kihasználásának feltételezése nem elégséges a trópusfajták identifikálásához (Levinson 1983: 157, Leezenberg 2001: 105). Szükséges feltételről sem lehet szó, tudniillik vannak szó szerint is igaz figuratív kijelentések (pl. *Révbe értünk* – a vitorlásunkkal a Balatonon, és egyébként megvalósultak a terveink, jól megy a sorunk), és vannak tagadott metaforikus állítások (pl. *Az élet nem habostorta*), amelyek a tagadás miatt logikailag igazak, nem látszanak sérteni az első minőségi maximát.

Grice elméletének efféle buktatóit idézett munkáimban (Nemesi 2006, 2009) részletesen tárgyalom, és a bírálókkal szemben – bizonyos változtatásokkal, kiegészítésekkel – az implikaturamodell érvényessége mellett érvelek. A legfontosabb kiegészítés a trópusok gyenge implikaturáinak feltárása és tipologizálása. Általános vélemény, hogy a nyelvi képek figuratív jelentése tartalmi veszteség nélkül nem parafrázálható, ám sokáig nem volt megoldási javaslat arra a problémára, hogyan férhetnének hozzá minél egzaktabb terminológiával a szó szerinti parafrázison túlmutató jelentésrétegekhez. A konnotáció fogalma nem nyújthatott valódi megoldást, hiszen maga is éppen olyan képlékeny, mint azok a nyelvhasználat révén keletkező asszociációk, amelyeket kutatók nemzedékei szerettek volna vele leírni (vagy metaforikusan fogalmazva: mint egy „lomtárba” beledobálni, vö. Dubois et al. 1973: 115). Új perspektívát nyitott viszont a relevanciaelmélet

¹¹ Onnan tudjuk, hogy csak a nem konvencionális jelentésű trópusokat, hogy az implikatura meghatározásában a konvencionális jelentés a kiindulópont.

¹² „[A]z irónia szorosan kötődik egy érzés, egy hozzáállás [attitűd] vagy egy értékelés kifejezéséhez. Csak akkor mondhatok valamit ironikusan, ha ezzel kedvezőtlen vagy negatív ítéletemnek kívánok hangot adni, vagy olyan érzéseket akarok kifejezni, mint a felháborodás vagy a megvetés” (i. m. 54).

azon meglátása, amely szerint az, amit hagyományosan „poétikai hatásnak” nevezünk, nem más, mint gyenge implikátúrák együttese (Sperber–Wilson 1986/1995: 222, 1990/2006). Gyenge implikátúrán a megnyilatkozás beszélő által szándékolt jelentésének pontosan azokat az alkotóelemeit kell értenünk, amelyek kognitív reprezentációja nem hozható proposíciós formára, azaz nem parafrázálható. Könyvemben (Nemesi 2009: 137–49) a gyenge implikátúrák három fajtáját különböztetem meg, kimutatva mindegyiket a trópusok figuratív jelentésében: fogalmi implikátúrákat, attitűdimplikátúrákat és énimplikátúrákat. Az alábbi példák közül az (5a)-ban egy képszerű KIPURCAN *ad hoc* fogalom keletkezik, az (5b) kurzivált kifejezéseinek a fogalmi mellett markáns attitűdimplikátúrájuk is van, az (5c) hiperbolái pedig az uralkodó iránti hódolatot fejezik ki az én lealacsonyításával és a császár felmagasztalásával:

- (5a) Az idény elején még Šimić volt a jobbátvéd. [...] Ám fizikailag – az orvosi stáb, az erőnléti edző és Ancelotti szerint is – *kipurcant* Šimić. Most, ugye, a cserepadon sincs.
(A világbajnoki bronzérmes horvát válogatott labdarúgó, Dario Šimić kikerült a Milan kezdőcsapatából. Ennek magyarázatát adja az idézett futballkommentátor. Ancelotti az olasz AC Milan együttesének edzője.)
- (5b) Van egyszer egy könyvkiadó, aki nem kap támogatást, jól megél a piacon. Van egy *pióca*, egy *élősködő*, aki nem él meg, és akkor itt a saját tehetetlenségét úgy próbálja kompenzálni, ugye, hogy ilyen [...] *tőgyeket fejt*, ilyen állami meg – nem sok van azért – de mégis, ami van, azt megpróbálja.
(Könyvkiadók vezetői beszélgetnek a *Záróra* című tévéműsorban.)
- (5c) A *legmélyebb* hódolattal üdvözljük itt Felsőgedet azon *legalázatosabb* esedezéssel, hogy a szellemi kincsek e gazdag tárházát *legkegyelmesebben* megnyitni s azt a Felsőged szolgálatára mindenkor kész ezen város és nagy vidéke lakosságának javára *legkegyelmesebben* átadni méltóztatásék.
(Reizner János igazgató köszönti Ferenc József császárt a Somogyi-könyvtár ünnepélyes átadásán Szegeden, 1883. október 16-án.)

6. A gondolatalakzatok mint implikátúrák

Ha az alakzatok rendszerén belül a gondolatalakzatok *differentia specificá*ját keressük, hamar zavarba jövünk. A Cornificiusnak tulajdonított retorika (Kr. e. 82–86) tesz először különbséget szóalakzat (*verborum exornatio*) és gondolatalakzat (*sententiarum exornatio*) között: a szóalakzat „magának a beszédnek finom csi-szaltságában áll. A gondolatalakzat fensége nem a szavakban, hanem magukban a gondolatokban rejlik” (4.13.18). Az ezután következő felsorolás azonban nem következetes: 35 „szóalakzatának” elég nagy hányada inkább gondolatalakzat (pl. a felkiáltás, az okoskodás, a szentencia, a szubjekció, a helyesbítés, a mellőzés, a megengedés vagy a kételkedés). Cicero tetszetős megfogalmazásából (*De*

oratore, Kr. e. 55; idézi: Adamik 2004b: 45, 2010: 34), amely szerint a „szóalakzatok és a gondolatalakzatok között az a különbség, hogy ha a szavakat megváltoztatod, a szóalakzat megszűnik, a gondolatalakzat viszont megmarad, akárhogy is változtatod meg benne a szavakat” (3.52.201; vö. a „leválaszthatatlanság” grice-i kritériumával), szintén nem kerekedik ki világos definíció. Quintilianus *Szónoklattan*a (Kr. u. 93–95) elődeihez hasonlóan úgy fogalmaz, hogy a gondolatalakzat „a gondolat megfogolásában, a szóalakzat a nyelvi megformálásban áll, de igen gyakran együtt fordulnak elő” (9.1.16). Az *AL* sem tud okosabbat mondani, mint hogy (a) a gondolatalakzat lényege a tartalom „bizonyos szabályok szerinti”, az egyszerűtől eltérő átrendezése a hatás érdekében, (b) a mondatnál nagyobb szövegegységre kiterjedő adjekciós, detrakciós, immutációs vagy transzmutációs alakzat, és hogy (c) a gondolatalakzatoknak a szó- és mondatalakzatoktól való elhatárolása sokszor nehézséget okoz, „mert mindegyikkel vannak (lehetnek) közös jellemzőik, és általában az alakzat kiterjedése határozza meg, hogy melyik csoportba sorolják őket” (Szathmári 2008: 251–2; Eöry Vilma szócikke). A retorikai munkákból tehát az tetszik ki, könnyebb felsorolni őket, mint pontosan meghatározni magát a fogalmat. Adamik (2004b: 64–5, 2010: 43–4) mindenesetre felhívja a figyelmet arra, hogy a *figura sententiae* gondolatalakzatnak fordítandó, nem mondatalakzatnak, azaz téves a *Világirodalmi lexikon* azon megállapítása, hogy „[a]z ókori szerzők az egy szóra korlátozódó szóalakzatokat, trópusokat és a több szóra vonatkozó mondatalakzatokat (*conformatio sententiae*, *figura sententiae*) állítják csak világosan szembe egymással. A gondolatalakzatok fogalma csak homályosan, sejtésszerűen merül fel olykor” (Fónagy 1975: 637).

Lausberg (1973²/1998) grandiózus műve az alábbi felosztásban tárgyalja a gondolatalakzatokat (755–910. §):¹³

1. A közönség felé irányuló alakzatok

- 1.1. A megszólítás alakzatai: *obszkráció*, *licencia*, *aposztrofé*
- 1.2. Kérdésalakzatok: *interrogáció*, *szubjekció*, *dubitáció*, *kommunikáció*

2. A tárgyra irányuló alakzatok

- 1.1. Szemantikai alakzatok: *finíció*, *konciliáció*, *korrekció*, *antiteton*
 - 1.1.1. Speciális antitetonok: *regresszió*, *kommutáció*, *distinkció*, *szubjekció*, *oximoron*
- 2.2. Érzelmi alakzatok: *exklamáció*, *evidencia*, *szermocináció*, *fictio personae*, *expolició*, *hasonlat*, *averzió*
- 2.3. Dialektikus alakzatok: *konciliáció*, *preparáció*, *koncesszió*, *permisszió*
- 2.4. A négy modifikációs kategória szerinti alakzatok:
 - 2.4.1. Adjekciós alakzatok: *interpozíció*, *szubnexió*, *aetiológia*, *szentencia*
 - 2.4.2. Detrakciós alakzatok: *perkurzió*, *préteríció*, *reticencia*

¹³ Lausberg latin és görög terminusait az *Alakzatlexikon* (Szathmári 2008) magyaros írásmódja szerint idézem.

2.4.3. Transzmutációs alakzat: *hiszterológia*2.4.4. Immutációs alakzatok: *allegória, irónia, emfázis, szinekdoché, hiperbola*

Ez szám szerint 40 alakzat. Közülük a szubjekció, mint látjuk, két helyen is felbukkan (kérdésalakzat és speciális antiteton), az irónia, az emfázis, a szinekdoché és a hiperbola pedig egyes megvalósulásaiban trópus (i. m. 552–98. §), más megvalósulásaiban gondolatalkzat. Lausberg nyomdokain halad nálunk Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorikája*, de gondolatalkzatok helyett „pragmatikus alakzatok”-ról és a fenti (2.4.) négy változáskategória „mondatalakzatai”-ról ír (1988/1997: 147–67).

Az *AL* 196 szócikket tartalmaz, amelyek közül 157 taglal egy-egy trópusként vagy alakzatként értelmezhető jelenséget (beleértve a versszerkezeti alakzatokat is), és ebből 77-et minősítenek a szerzők – legalább részben – gondolatalkzatnak. További öt esetben (deviza, dubitáció, emendáció, evidencia, konciliáció) világos, hogy gondolatalkzattal állunk szemben, csak ez nincs a bemutatásban *expressis verbis* kimondva; helyette például „pragmatikai alakzat” szerepel. Az lehet az olvasó érzése, hogy nem egységes a kötet terminológiája. Néhány közreműködő kutató – talán némiképp Gáspári (2003) hatására – egészen tágan értelmezi a gondolatalkzat fogalmát: számukra belefér abba az anadiploszis, az aszindeton, a diafóra, a diszjunkció, az epanodosz, a hendiadisz stb. is, holott ezeket a klasszikus retorika inkább szóalakzatként tartotta számon. Gyakori a vegyes besorolás (pl. az akumen gondolatalkzat és szókép, az antiklimax szó- vagy gondolatalkzat, a hiperbola szó-, mondat- és gondolatalkzat). „Tiszta” gondolatalkzat az allúzió, az anagógé, a digresszió, az expolició, a hasonlat, a hipokrizis, a korrekció, a licencia, a perkurzió, a préteríció, a szentencia stb. Érdekesség az enthüzméma, a szillogizmus és a kettős szillogizmus gondolatalkzatként való említése. Ezek azonban gondolatilag „üres” következtetési sémák (akárcsak az implikátúra), amelyekkel modellezhető ugyan egyes gondolatalkzatok megértése, ám maguk nem gondolatalkzatok.

A másik nemrégiben megjelent hazai kézikönyv, a *RL* 33 gondolatalkzat-szócikkből 29-et magam állíthattam össze a főszerkesztő, Adamik Tamás és szerkesztőtársa, A. Jászó Anna megtisztelő felkérésére (a négy kivétel a hasonlat, az irónia, az okoskodás és az összehasonlítás). A *RL*-ban kifejezetten törekedtünk arra, hogy magyar terminusokat használjunk – ha kell, alkossunk.¹⁴ Szándékunkhoz híven alább is a *RL* elnevezéseit fogom használni a diáknak, tanárnak egyaránt nehezebben megjegyezhető latin és görög formák helyett: *áldialógus* (szubjekció), *beszéltetés* (szermocináció), *célzás* (allúzió), *elfordulás* (apoztrophé, averzió), *előkészítés* (preparáció), *engedmény* (koncesszió), *érvkölcsonzés* (konciliáció), *esdek-lés* (obszekeráció), *félbeszakítás* (apoziopezis), *felkiáltás* (exklamáció), *finomítás* (expolició), *hasonlat*, *helyesbítés* (korrekció), *hozzáillesztés* (szubnexió), *irónia*, *jellemrajz* (imitáció), *kétkedés* (dubitáció), *költői kérdés* (interrogáció), *közbeszúrás*

¹⁴ Indoklásul I. A. Jászó 2011, előzményként pedig Adamik Tamás Cornificius-fordítását (1987) és az új Quintilianus-kiadást (2008).

(parentézis), *megelőzés* (anticipáció), *megengedés* (permisszió), *mellőzés* (préteríció), *mondás* (szentencia), *nyomaték* (emfázis), *okoskodás* (raciocináció), *összehasonlítás* (komparáció), *rövidség* (perkurzió), *szabadosság* (licencia), *szembeállítás* (antiteton, antitézis), *szemléletesség* (evidencia), *színlelés* (hipokrizis), *szónoki meghatározás* (finíció), *tanakodás* (kommunikáció). A *RL* határozottan szétválasztja a trópusokat, a szóalakzatokat és a gondolatalakzatokat. Csak az ironia és a nyomaték trópus és gondolatalakzat is (vö. Lausberg osztályozásával). Ezenkívül a célzásnak és a helyesbítésnek szentel még – fölöslegesen – egy külön szóalakzatszócikket (az allúzió semmiképp sem szóalakzat, a helyesbítéseknél pedig a szegmentum mérete a döntő: szóhelyesbítés-e vagy nagyobb egységé, a lényeg ugyanaz).

A listázott gondolatalakzatokat grice-i szemmel két csoportra lehet osztani. Az egyikbe tartozók *eo ipso* implikatúrát vagy implikatúrákat hívnak elő a befogadó(k)ban (vö. Dascal–Gross 1999: 122–5). A másik tagjai viszont, ahogyan az *AL* fogalmaz, pusztán „a tartalom bizonyos szabályok szerinti elrendezésén alapuló” narratív vagy argumentatív stratégiák. Ez utóbbi csoport némely alakzata olykor sugallhat valamilyen (többnyire érzelmi jellegű vagy a beszélő énjére, sőt néha a tárgyra is vonatkozó) implicit információt, de nem szükségképpen. Nézzük először az implikatúratermészetű gondolatalakzatokat.

Amennyiben az allegóriát, az ironiát, a nyomatékot, a túlzást, a litotészt és a hasonlatot gondolatalakzatnak (is) tekintjük, nem (csak) trópusnak, máris implikatúráként könyvelhetjük el őket. Az allegóriában az *AL* szerint „egymással szembesül és egyaránt megőrződik mindkét értelem: a valós szöveg értelme és a vele együtt értett, belőle megfejthető, rejtett értelem” (Szathmári 2008: 63; Kocsány Piroska szócikke). Már a feltételezett eredeti jelentés is sokat elárul: az allegória ’képletes magyarázat’, az ironia pedig ’színlelés, tettetés’. A hipokrizis magyar megfelelőjeként használt színlelés (6a), valamint az „enyelgés” (6b) a *RL*-ből vagy alfaja, vagy igen közeli rokona az ironiának, így ezek is implikatúrák:

- (6a) A nemes Brutus mondá, hogy Caesar nagyra vágyott: ha ez való, úgy súlyos bűne volt, és Caesar érte súlyosan lakolt meg. Most Brutus engedvén s a többiek (*s Brutus derék, becsületes férfiú, s a többi is mind, mind becsületes*), jövök beszélni holt Caesar fölött. Barátom volt ő, hozám hű s igaz. De Brutus mondja, hogy nagyokra tört, *s Brutus derék, becsületes férfiú*.
(Shakespeare: *Julius Caesar*, Antonius beszéde)
- (6b) „Toldi”-t most olvasom hatodszor. *Csakugyan nyomorú fércmű*. Még vagy hatszor elolvasom az idén, hogy *silányságát minél jobban felfogjam*.
(Petőfi levele Aranyhoz)

A nyomaték (emfázis) mint gondolatalakzat példajaként az *AL* (Lőrincz Julianna és V. Raisz Rózsa) Örkény egyik, *Klimax* című egypérfes novelláját idézi:

- (7a) A házmester vette észre a gázzagot. Betörte az ajtót. A búcsúlevél a konyha köpadlóján hevert, rajta egy kis kerámia hamutartó, benne az utolsó cigaretta csutkája.

„Ma van az ötvennegyedik születésnapom – olvasta a házmaster. A házban nem szeret senki. A KIK nem hajlandó rendbe hozni a plafont, mely beázik. Meg akarok halni. Özv. Berger Mihályné.”

A cigarettacsutka rúzsos volt.

A kommentár szerint „[a] cím és a kontextus alapján a kiemelt utolsó mondatnak lehetséges értelmezése: az asszony nem igazán akart meghalni, a változás korának ingadozó kedélyállapota okozta a hirtelen elhatározást; vagy: az idősödő nő halálában is nőnek akart látszani” (Szathmári 2008: 175). A *RL*-ban egy másik Örkény-szöveggel (*Minden külön értesítés helyett*) illusztráltam a nyomtatékot. A dőlt betűvel kiemelt rész azt implikálja, hogy özv. Varga Domokosné gyerekei mind kivándoroltak:

- (7b) Fájdalomtól megtört szívvel tudatjuk, hogy jóságos életének 89. évében elhunyt özv. Varga Domokosné, szül. Krása Johanna. Gyászolják leányai, vejei, unokája, *úgy mint Mrs. Jack Kaye, Dorothy, Christopher, Allan és Jack jr., valamint Frau Magda Rüdiger, Horst, Annemarie, Walter, Joana Esculidos Perez és a dedunoka: Pepe.*

A túlzás és a litotész implicit jelentésrétegeivel másutt részletesen foglalkoztam (Nemesi 2003, 2004, 2009, 2010). A hasonlatnál a következtetés a tertium comparationis megtalálását célozza. Nem mellesleg az előbbieket mintájára a metafora (8a), a metonímia (8b) és a szinekdoché (8c) is lehet immutációs gondolatalkizat:

- (8a) *Technikai nehézségek merültek fel, mérnök úr...*
(Hyppolit szavai a *Hyppolit, a lakáj* című játékfilmből: a sármos Benedek mérnököt azért hívják a Schneider-villába, hogy segítsen a ház urának elkerülni a botrányt egy táncosnővel.)
- (8b) *A kispadon ott is egy olyan ember ül, aki 11 vébémecset nyert zsinórban.*
(Azaz ’olyan szövetségi kapitányuk van, aki...’; a *Zuhanyhíradó* című sportműsor 2006. június 29-i adásából.)
- (8c) Apukám, ezentúl *felemelt fejvel járhat*sz az irodába.
(A *Lovagias ügy* című játékfilmből.)

Az oximoron és a paradoxon szemantikai ellentétét ugyancsak implikátúra oldhatja fel: például *élő halott* az, aki ’nagyon rosszul néz ki’ (amely egyébként erősen konvencionalizálódott jelentés), a „Lassan járj, tovább érsz” közmondás pedig annyit tesz, ’többre megy az ember, ha megfontolt, óvatos és alapos, mint ha elhamarkodottan vagy nem elég kitaróan cselekszik’. Implikátúra ad értelmet a látzólag információtartalom nélküli tautológiának is (pl. *Lesz, ami lesz*: ’nem számít, mi lesz, történjen bármi’; *A tizenegyes az tizenegyes*: ’be kell löni’). A költői kérdés pragmatikáját pedig a következő meghatározással igyekeztem megragadni a *RL*-ban: „kérdés formájú, de a kontextus fényében a közlő egyértelmű állásfoglalását sugalmazó, így explicit választ nem váró indirekt beszédaktus, amely érzelmi ráhatással igyekszik meggyőzni a hallgatóságot a sugallt állásfoglalás,

attitűd nyilvánvalóságáról” (Adamik 2010: 637). A *Kinek képzeled magad?* ennek megfelelően azt implikálja, hogy ’túl sokat képzelsz magadról’, illetőleg van még egy határozottan negatív attitűdimplikatúrája.

Nagyon beszédes az allúzió gondolatalakzatának magyar elnevezése, a *célzás*. Annyiban az eddig tárgyaltaknál mindenképpen összetettebb jelenség, hogy nem csupán egy sugallt jelentést, hanem az intertextuális utalás egész eredeti kontextusát eleveníti föl (ha ráismer a hallgató/olvasó), majd annak az aktuális kontextussal való összevetéséből keletkezhet valamilyen implikátúra. A célzás bonyolultabb formája az enigma (talány) és az anagógé (vallásos, misztikus enigma). Gyakran kombinálódik más gondolatalakzatokkal, például iróniával (9a) vagy kétkedéssel (9b):

- (9a) Lord Palmerston azt mondja, hogy „Austriára Európának szüksége van”, és a nemes lord „*derék férfitű*”.
(Kossuth: *Felolvasások Angliában IX.*; az *AL* és a *RL* is idézi, vö. a [6a]-val.)
- (9b) Bár láthatnánk majd 1848–49 kétszázadik évfordulóján, kik és milyenek leszünk mi, kényszerűen szétszórt magyarok. *Leborulnak-e majd sírunknál az unokák? Lesz-e áldó imádság, és maradnak-e szent nevek, vagy „átkozott ősapákká”* merevülünk mi is?
(Jókai Anna: *Ember és forradalom. Gondolatok az 1848–49-es forradalom és szabadságharc évfordulóján*; Petőfi-allúzió)

A detrakciós gondolatalakzatok vetik még fel nyilvánvaló módon az implikátúramagyarázatot. A félbeszakításnál (10a) a beszélő/író „belekezd egy megnyilatkozásba, de nem fejezi be, hanem jelentőségteljesen elhallgat” (*RL*), vagyis sejteni engedi, mi a félbeszakított gondolat. A mellőzés (10b) tipikus retorikai-pragmatikai funkciója, hogy fölkeltsse a figyelmet a látszólag mellőzni kívánt dolog iránt (Szabó G.–Szörényi 1988/1997: 161, Domonkosi 2006, Szathmári 2008: 476–83), sőt esetleg a gyanút, hogy az „udvarias” közlő rejtetten céloz valamire, ami kényes, erkölcsileg, ideológiailag vagy egyéb okból kifogásolható, és még rosszabb színben mutatná be azt, akiről/amiről szó van (*RL*). A rövidség (10c) esetében pedig utalásszerű, mégis sokatmondó felsorolását kapjuk olyan fogalmaknak, történeseknek, amelyek sugallt élménytöbbletét a képzeletünkre (világtudásunkra) és a kontextusra hagyatkozva kell a megnyilatkozáshoz hozzákapcsolnunk:

- (10a) Az ebéd alatt mellette ültem, a bal oldalán, s így állandóan láttam az asztalterítő alatt csenevész bal kezét, mely oly elsatnyult és rózsaszínes, mint egy csecsemőé. Ezt a kezét ösztönösen rejtegette, nem használta az étkezésnél sem, csak akkor, amikor dohányszelencéjéből kivett egy cigarettát. Végtelen megható volt ez a mozdulata. Sokat szenvedhetett testi hibája miatt. Állítólag ez ösztökélte arra, hogy szilaj lovasrohamokban vegyen részt, és túltegyen társain, csak azért, hogy gyarlóságát elleplezze a világ előtt. Gyakran gondoltam itt

- Pascal mondására, hogy ha Kleopátra orra egy centiméterrel kurtább, akkor másképp alakul a világtörténelem. *Ki tudja, hogyha ez a kéz...* (Kosztolányi: *Vilmos császárról*)
- (10b) A szovjet irodalmat, valamint a kisebb népek irodalmát ismertető fejezetet, illetve függelékét elhagytuk a kötetből, *túl messzire vezetne itt részletesen megmagyarázni, hogy Szerb Antal világszemléletének polgári korlátai, az egész akkori politikai légkör s hiányos tájékozottsága hogyan vezettek helytelen megállapításokra.* (Előszó Szerb Antal *A világirodalom története* című könyvének 1957. évi kiadásához)
- (10c) Még Firenzében vagyok, még itt fogok valamit maradni, de minden beteges nyugtalanságomat már naponként győzve veri egy új, nagy-nagy, titkos nyugtalanság, jóleső, mint a boldog halál lehet. Rómát[,] érzem, hogy Rómát látom nemsokára, hogy *élet, Budapest, Párizs, játék, emlékezés, siker, bukás* pár hétre kitörlődnek zavart, szomorú lelkemből: a Földnek és Időnek öröme, legszebb szimbóluma, Róma, üzeni, hogy vár.
(Ady: *Utak és csalódások*)

Ha a gyenge implikátúrákat is tekintetbe vesszük, felismerhetjük az erőteljes érzelmet kifejező gondolatalakzatok attitűdimplikátúráit. A (11a) felkiáltás, a (11b) esdeklés, a (11c) szabadosság:

- (11a) Nemzeti életet nemzeti nyelv nélkül gondolni lehetetlen. *Jaj a nemzetnek, mely lakhelyeiből kiüldöztetett! Jajabb annak, mely ősi nyelvéből fosztatott meg!* A mi őseink bujdosók valának; de nyelv által összetartván, szerezhettek vérről új hazát, s az idegen föld általok magyar lett.
(Kölcsey: *Magyar játékszín*)
- (11b) Én vagyok a hibás. Gyere haza, ki kell magyarázkodnom. *Az Isten szerelmére, gyere, rettenetesen érzem magam.*
(Tolsztoj: *Anna Karenina*)
- (11c) Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek pedig, valahonnan jön reánk, prédájává. *Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymásgyűlölésért, és ezer ilyen vétünkért.*
(Zrínyi: *Az török áfium ellen való orvosság*; Szabó G.–Szörényi 1988/1997 és az *AL* is idézi.)

A többi gondolatalakzat (szembeállítás, szemléletesség, szónoki meghatározás, közbeszúrás, áldialógus, engedmény, érvkölcsonzés, finomítás, tanakodás stb.) olyan narratív vagy argumentatív stratégia, amely járhat ugyan implikátúrával, de ez nem meghatározó jegye. A helyesbítésnél például adott esetben – mint a (12a)-ban is – implikálhatja a közlő, miért helyesbít. A mondás (szentencia) „általános igazságából” – amely sokszor metaforikus – rendszerint le lehet vonni a konkrét

témára vonatkozó tanulságot (12b). A (12c) jellemrajza pedig azt sugallja, hogy akikről szó van a beszédben, képmutatók:

- (12a) Az eseményre az elektro-popdívá annak rendje és módja szerint *döggösen felöltözött, helyesebben mondva levelekőzött*, ahogy azt már tőle megszokhatták a rajongói.
(www.femina.hu)
- (12b) Természetesen az ideális az lenne, ha az európai cégek annyira jól mennének, hogy nem lenne szükségük harmadik országból érkező forrásokra, befektetőkre. Úgy tűnik, nem ez a helyzet, így a bajban lévő cégek választhatnak a folyamatos visszaszorulás, a csőd és elbocsátások, illetve a kínai pénz között. Szerintem *pecunia non olet (a pénznek nincs szaga)*, különösen, ha arra gondolunk, hogy Kína anélkül is megszerezheti a számára fontos technológiák egy jelentős részét, hogy befektetne európai cégekbe, mivel eddig is kreatívan kezelte a szellemi tulajdonhoz kapcsolódó jogokat.
(Matura Tamás: *Dől a kínai pénz Európába*)
- (12c) Mi, fiatalok, sok mindent nem értünk, ami talán természetes az idősebb generációk számára. Mi értetlenül állunk az előtt, hogy *a forradalmat és annak miniszterelnökét nemrég még kórusban gyalázók ma váratlanul ráébrednek, hogy ők Nagy Imre reformpolitikájának folytatói*. Azt sem értjük, hogy *azok a párt- és állami vezetők, akik elrendelték, hogy bennünket a forradalmat meghamisító tankönyvekből oktassanak, ma szinte tülekednek, hogy – mintegy szerencsehozó talizmánként – megérinthessék ezeket a koporsókat*.
(Orbán Viktor beszéde Nagy Imrének és mártírtársainak újratemetésén)

Az esetleges énimplikatúrák fölfejtése mindig az egyedi szituációba ágyazott megnyilatkozás évnatkozásainak aprólékos, szociálpszichológiai alapon megalapozott elemzését igényli (Nemesi 2003, 2004, 2009: 145–9, 172–3). Ezért itt röviden utalok csupán arra, hogy a szabadosság például a határozott, bátor szókimondás, a kétkedés a belső töprengés, az érvkölcsonzés, a megelőzés a felkészültség benyomását keltheti a hallgatókban/olvasókban, az engedmény (koncesszió) és a megengedés (permisszió) pedig a vitapartner, illetőleg a közönség arculatának tett szimbolikus gesztus (l. az *AL* és a *RL* megfelelő szócikkeit).

7. Összegzés

Eredeti formájában a grice-i implikátúraelmélet a társalgásnak is csupán egy eléggé behatárolt típusát tudja magyarázni: az együttműködőt (szemben a nem együttműködővel), amelyben a kommunikáció kizárólag a maximálisan hatékony információcserét szolgálja, és az egyenrangú résztvevők a közös cél elérésében egyformán érdekeltek (Kiefer 1979: 60). A klasszikus retorika hasonlóképpen műfajfüggő:

a görög városállam praktikus igényei hívták életre, majd hamarosan a kommunikációs és azon belül a nyelvhasználati ismeretek első rendszerezett tudománya lett. Leech (1983), valamint Dascal és Gross (1999) nyomán kijelenthetjük: nincs ok arra, hogy Grice követői és a nagy múltú szónoklattan művelői idegenkedve tekintsenek egymás törekvéseire. Ellenkezőleg, mindkettőt megtermékenyítheti a másik nézőpontja, tudásanyaga. Vannak témák, amelyek eleve megkívánják az elemzési apparátusok együttes alkalmazását (l. pl. Árvay Anett [2003, 2004] tanulmányait az írott reklámszövegek meggyőzési és manipulációs módszereiről).

A pragmatikakutatóknak tisztában kell lenniük azzal, hogy a retorika empirikus alapon egy sor olyan jelenséget leírt, amely a társalgásban is megfigyelhető – például a trópusokat és a gondolatalakzatokat. A trópusok nagy részével terjedelmes pragmatikai irodalom foglalkozik, ellenben a gondolatalakzatokat eddig – egy-két kivételtől eltekintve – alig vizsgálták. Kiderült a dolgozatból, hogy nem kis hányaduk implikátúraként értelmezhető, de a többi is tanulmányozandó volna a leechi „személyközi retorika” kiterjesztésével. Az enthüméma kapcsán ugyancsak megfigyeltük az implikátúrával való rokonságot, bár a definíciós bizonytalanság miatt ennek mélységét nem lehetett biztosan megállapítani. A modern retorika és a pragmatika közötti átjárhatóság érdekében javasoltam, hogy a két fogalmat tegyük kognitív keretben egymás kiegészítőivé: az enthümémánál legalább az egyik premissza, az implikátúránál pedig a konklúzió hiányzik. Ha ezt elfogadjuk, aprólékosan tovább kell vizsgálni a különböző implicit jelentésfajták összefüggéseit, hogy a mondott és az implikált jelentés, illetőleg a szemantika és a pragmatika közötti határvonal újra élesebbnek látszon.

SZAKIRODALOM

- Aczél Petra 2004a. Retorika és meggyőzés. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest, 251–429.
- Aczél Petra 2004b. Négyzögből kör: logika, szemantika és pragmatika az enthümémában. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A szónoki beszéd kidolgozása*. Trezor Kiadó, Budapest, 71–9.
- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiástól Augustinusig*. Seneca Kiadó, Budapest.
- Adamik Tamás 2002. A példa és az enthüméma Arisztotelész szerint. In: A. Jászó Anna–L. Aczél Petra (szerk.): *A klasszikus retorikai bizonyítás*. Trezor Kiadó, Budapest, 15–28.
- Adamik Tamás 2004a. Az ókori retorika. In: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: *Retorika*. Osiris Kiadó, Budapest, 15–122.
- Adamik Tamás 2004b. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A szónoki beszéd kidolgozása*. Trezor Kiadó, Budapest, 43–69.
- Adamik Tamás 2005. A szóképek rendszere az antik retorikában. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A szóképek és a szónoki beszéd*. Trezor Kiadó, Budapest, 19–32.
- Adamik Tamás (főszerk.) 2010. *Retorikai lexikon*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- A. Jászó Anna 2011. Az alakzatok és a szóképek magyar elnevezéseihez. *Magyar Nyelvőr* 135: 113–7.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. (Ford. Adamik Tamás.) Telosz Kiadó, Budapest.
- Árvay Anett 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 11–35.
- Árvay Anett 2004. Pragmatic Aspects of Persuasion and Manipulation in Written Advertisements. *Acta Linguistica Hungarica* 51: 231–63.
- Bach, Kent 1999. The Myth of Conventional Implicature. *Linguistics and Philosophy* 22: 327–66.

- Bach, Kent 2006. The Top Ten Misconceptions about Implicature. In: Betty J. Birner–Gregory Ward (eds.): *Drawing the Boundaries of Meaning: Neo-Gricean Studies in Pragmatics and Semantics in Honor of Laurence R. Horn*. John Benjamins, Amsterdam, 21–30.
- Bencze Lóránt 1996. A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás: trópusok és figurák. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 234–309.
- Bencze Lóránt 2002. *Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg...* Az epikheirémáról, különös tekintettel ókori és koraközépkori fogalomtörténeti alakulására. In: A. Jászó Anna–L. Aczél Petra (szerk.): *A klasszikus retorikai bizonyítás*. Trezor Kiadó, Budapest, 29–44.
- Borg, Emma 2009. On Three Theories of Implicature: Default Theory, Relevance Theory and Minimalism. *International Review of Pragmatics* 1: 63–83.
- Burnyeat, M. F. 1994. Enthymeme: Aristotle on the Logic of Persuasion. In: David J. Furley–Alexander Nehamas (eds.): *Aristotle's Rhetoric*. Princeton University Press, Princeton, 3–55.
- Chierchia, Gennaro–McConnell-Ginet, Sally 1990. *Meaning and Grammar: An Introduction to Semantics*. MIT Press, Cambridge (MA).
- Cicero, Marcus Tullius 2011. *De Oratore*. (Ed. by David Mankin.) Cambridge University Press, Cambridge.
- Cornificius 1987. *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. (Ford. Adamik Tamás.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dascal, Marcelo–Gross, Alan G. 1999. The Marriage of Pragmatics and Rhetoric. *Philosophy and Rhetoric* 32: 107–30.
- Davis, Wayne 1998. *Implicature: Intention, Convention, and Principle in the Failure of Gricean Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Davis, Wayne 2005. Implicature. In: Edward N. Zalta (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2005 Edition)*. <http://plato.stanford.edu/entries/implicature>.
- Domonkosi Ágnes 2006. Az elhallgatva kimondás változatai: nyelvi megformáltság, működés és funkció a praeteritio alakzatában. In: Szathmári István (szerk.): *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Kiadó, Budapest, 199–205.
- Dubois, Jean et al. 1973. *Dictionnaire de linguistique*. Larousse, Párizs.
- Eemeren, Frans H. van–Grootendorst, Rob 1984. *Speech Acts in Argumentative Discussions*. Floris, Dordrecht.
- Fónagy Iván 1975. [A] gondolatalkozat. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon, 3*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 637–41.
- Fontanier, Paul 1968. *Les figures du discours*. Flammarion, Párizs.
- Gáspári László 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlatja*. PPKE Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba.
- Grice, Herbert Paul 1975. Logic and Conversation. In: Peter Cole–Jerry L. Morgan (eds.): *Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Acts*. Academic Press, New York, 41–58. [Magyarul: Társalgás és logika. In: Grice 1989/2011: 27–42.]
- Grice, Herbert Paul 1989/2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Gondolat, Budapest. (Eredeti megjelenés: *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge [MA]).
- Harnish, Robert M. 1976. Logical Form and Implicature. In: Thomas G. Bever–Jerrold J. Katz–D. Terence Langendoen (eds.): *An Integrated Theory of Linguistic Ability*. Crowell, New York, 313–92.
- Horn, Laurence R. 1999. Implicature. In: Robert A. Wilson–Frank C. Keil (eds.): *The MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences*. MIT Press, Cambridge (MA), 391–4.
- Horn, Laurence R. 2004. Implicature. In: Laurence R. Horn–Gregory Ward (eds.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford, 3–28.
- Jackson, Sally–Jacobs, Scott 1980. Structure of Conversational Argument: Pragmatic Bases for the Enthymeme. *Quarterly Journal of Speech* 66: 251–65.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1979. What do Conversational Maxims Explain? *Linguistic Investigations* 3: 57–74.
- Koutoupis-Kitis, Elizabeth 1982. *Problems Connected with the Notion of Implicature*. PhD-disszertáció. University of Warwick. <http://www.enl.auth.gr/staff/EKitisThesis82.pdf>.
- Kövecses Zoltán 2002/2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.

- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Lausberg, Heinrich 1973²/1998. *Handbook of Literary Rhetoric: A Foundation for Literary Study*. Brill, Leiden.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Leezenberg, Michiel 2001. *Contexts of Metaphor*. Elsevier, Amsterdam.
- Levinson, Stephen 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, Stephen 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. MIT Press, Cambridge (MA).
- McBurney, James H. 1936. The Place of the Enthymeme in Rhetorical Theory. *Speech Monographs* 3: 49–74.
- Nemesi Attila László 2003. A túlzás szerepe a személyközi retorikában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 195–219.
- Nemesi Attila László 2004. What Discourse Goals Can Be Accomplished by the Use of Hyperbole? *Acta Linguistica Hungarica* 51: 351–78.
- Nemesi Attila László 2006. Szó szerinti jelentés, konvencionális jelentés, vezérjelentés. *Világosság* 47: 31–43.
- Nemesi Attila László 2008. Abdukció és implikátúra: az informális következtetések logikája. In: Balázs Géza–H. Varga Gyula (szerk.): *Az abdukció. Az abdukció logikája, szemiotikája*. Magyar Szemiotikai Társaság–Líceum, Budapest–Eger, 52–64.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Nemesi Attila László 2010. **Data-gathering Methods in Research on Hyperbole Production and Interpretation**. In: Enikő Németh T.–Károly Bibok (eds.): *The Role of Data at the Semantics–Pragmatics Interface*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 381–417.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008. *Szónoklattan*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Reboul, Anne–Moeschler, Jacques 1998/2000. *A társalgás cselei*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Song, Nam Sun 1998. Metaphor and Metonymy. In: Robyn Carston–Seiji Uchida (eds.): *Relevance Theory: Applications and Implications*. John Benjamins, Amsterdam, 87–104.
- Sperber, Dan–Wilson, Deirdre 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford.
- Sperber, Dan–Wilson, Deirdre 1990/2006. Retorika és relevancia. *Helikon* 52: 337–50. [Eredeti megjelenés: Rhetoric and Relevance. In: John Bender–David Wellbery (eds.): *The Ends of Rhetoric: History, Theory, Practice*. Stanford University Press, Stanford (CA), 140–56.]
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988/1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Kiadó, Budapest, 218–27.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Walton, Douglas 2001. Enthymemes, Common Knowledge, and Plausible Inference. *Philosophy and Rhetoric* 34: 93–112.
- Walton, Douglas 2008. The Three Bases for the Enthymeme: A Dialogical Theory. *Journal of Applied Logic* 6: 361–79.
- Zvolenszky Zsófia 2011. „Társalgás és logika” kétszer két évtized távlatából. In: Grice 1989/2011: 338–59.

Nemesi Attila László

egyetemi adjunktus

PPKE

Kommunikációtudományi

Tanszék

SUMMARY

Nemesi, Attila László

Rhetoric and pragmatics: the classical roots of the notion of implicature

Three basic terms of ancient rhetoric – enthymeme, trope, and figure of thought – are examined in this article as being in close connection with Gricean implicature. The discussion starts by reviewing some conceptions on the relationship between pragmatics and rhetoric, followed by an outline of Grice's notion. It is emphasized that pragmaticists need to be aware that classical rhetoric described a good many phenomena on empirical grounds which manifest themselves not only in public speeches but in naturally occurring discourse as well. Although tropes have been commented on extensively, figures of thought are definitely understudied in pragmatic theories (with a few exceptions such as simile and interrogation). The author demonstrates that many figures of thought can be reconsidered as conveying a conversational implicature, either a thought or an attitude towards the hearers, while the rest of them seem to be simple narrative or argumentative strategies. It is difficult to assess, however, the similarity of enthymeme to implicature because of the uncertain definition of the former inherited from Aristotle. As a link between rhetoric and pragmatics, the two notions are proposed to complement each other: enthymemes have one or more missing premises, whereas in case of an implicature it is the conclusion which remains unexpressed. Taking this view, all types of implicit meanings (e.g., presuppositions, implicatures, generalized conversational implicatures) require a thorough investigation in order to make clearer the distinction between what is said by a sentence and what is implicated by an utterance of that sentence, that is, between semantics and pragmatics.

Keywords: pragmatics, Grice, implicature, rhetoric, enthymeme, trope, figures of speech, figures of thought.